

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

**ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ
ПІДЛІТКІВ ТА ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ**

Кваліфікаційна робота

на здобуття ступеня вищої освіти “бакалавр”

Виконав: студентка
Спеціальності 053 Психологія
Освітньо-професійної (наукової)
програми: Психологія
Гнатко Ірина Олексіївна

Керівник к. психол. н. Крупник І.Р.

Рецензент к. психол. н., доцент Бабатіна С.І.

Херсон – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження проявів агресивної поведінки підлітків та осіб юнацького віку	6
1.1. Психологічні особливості агресивної поведінки особистості у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників...	6
1.2. Особливості прояву агресії у підлітковому та юнацькому віці.....	13
РОЗДІЛ 2. Емпіричне дослідження проявів агресивності як засобу самовираження підлітків та осіб юнацького віку.....	23
2.1. Особливості вибірки та методів дослідження.....	23
2.2. Кількісний та якісний аналіз отриманих результатів.....	27
ВИСНОВКИ	40
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	43

ВСТУП

Актуальність обраної теми. Проблемі агресивності молоді присвячено значна кількість досліджень. Пропри це, враховуючи події сьогодення слід відмітити, що дана тема ще досі залишається важливою та актуальною. З постійним розвитком українського суспільства різні форми деструктивної поведінки, зокрема агресивної, мають тенденцію не до зниження, а збільшилися у формах вияву.

У середовищі молоді спостерігається поглиблення агресії, а саме: зростання жорстокості, цинізму, збільшення числа злочинів, які виникають під впливом різноманітних факторів: ситуативних та імпульсивних поведінкових реакцій і характеризуються неадекватністю вчинення і мірою заподіяної жертві шкоди. Така агресивна модель поведінки молодого покоління виступає показником деформованого стилю життя та виховання і відтворює одну з найгостріших соціально-психологічних проблем сучасного суспільства.

Соціальні та психологічні дослідження засвідчують, що антисоціальна та агресивна поведінки у більшій мірі виявляються у підлітковому та ранньому юнацькому віці. Вказані вікові періоди не мають чіткого розмежування і становлять групу підвищеного ризику, що пов'язується з різними труднощами: перехідним віком, зокрема, психогормональними процесами; невизначеністю соціального статусу ранньої юності з труднощами перебудови механізмів соціального контролю тощо. Разом із цим у період ранньої юності здійснюється подальший розвиток свідомості молодих людей: формування та вдосконалення духовних, естетичних та етичних почуттів (В. Татенко, Е. Помиткін, В. Панок, В. Роменець та інші); усвідомлення бажання приймати участь у суспільному житті, що може бути задоволено мистецтвом (М. Боришевський, І. Бех, І. Зязюн, О. Отич та інші).

Агресивність у віковому аспекті досліджують: В. Моргун, Г. Паренс, А. Реан, Р. Стауб, І. Фурманов.

Дослідженню проявів агресивності у підлітковому віці представлено в працях сучасних українських авторів: П. Артьомов, А. Біндяк, О. Качмар, Г. Киричук, В. Павелків, М. Рева, О. Файдюк, Н. Цап. та інших. Слід відмітити, що традиційно більшість досліджень представлені вивченням агресії саме у підлітковому віці, дослідження агресивності в юнацькому віці представлено у меншій кількості.

Зазначене вище дає можливість визначити необхідність і доцільність вивчення особливостей проявів агресивної поведінки підлітків та осіб юнацького віку.

Мета кваліфікаційної роботи полягає у визначенні психологічних особливостей прояву агресивної поведінки підлітків та осіб юнацького віку.

Для досягнення мети дослідження поставлено виконання наступних **завдань**:

1. На основі сучасних літературних джерел дослідити поняття агресії, агресивності та виокремити основні види агресивної поведінки особистості.
2. Проаналізувати суттєві ознаки та основні причини агресивної поведінки у підлітковому та юнацькому віці.
3. Емпірично дослідити особливості функціонування психоемоційного стану (агресивність, тривожність, фрустрація, ригідність) та міру схильності до неадекватної поведінки підлітків та юнаків.
4. Порівняти особливості прояву агресивної поведінки в підлітковому та юнацькому віці.

Об'єкт дослідження – прояви агресивності у підлітків та осіб юнацького віку.

Предмет дослідження – порівняльний аналіз прояву агресивної поведінки у підлітковому та юнацькому віці.

З метою вирішення поставлених дослідницьких задач, у роботі була використана низка **методів**, а саме: теоретико-методологічний аналіз, систематизація та узагальнення психологічних даних за проблемою дослідження, психодіагностичні методи та методи математико-статистичної обробки даних. До психодіагностичного комплексу увійшли наступні методи: опитувальники «Діагностика стану агресивності» (Басса-Дарки), «Опис дитячої депресії» (М. Ковач), методики: «Самооцінка тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності» (Г. Айзенка) та «Виявлення схильності до неадекватної поведінки» (А. Орел). З метою порівняння отриманих результатів підлітків та юнаків використаний ϕ – критерій Фішера та t-критерій Ст'юдента.

Апробація результатів. представлені у статті «Агресивність як засіб самовираження підлітків та юнаків» (Збірник наукових статей матеріалів V Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених, аспірантів та студентів «Соціально-психологічні технології розвитку особистості», м. Херсон, Херсонський державний університет, 14 травня 2020 р.)

Структура кваліфікаційної роботи: робота складається зі вступу, 2 розділів, висновків та списку використаних джерел. Список використаних джерел містить 42 позиції. Загальна кількість сторінок становить 47, з них основного тексту – 41 сторінка.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ ТА ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

1.1. Психологічні особливості агресивної поведінки особистості у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників

Аналіз вітчизняних та зарубіжних досліджень свідчить, що агресивність належить до класу явищ, які необхідно вивчити комплексно, зусиллями низки наукових дисциплін.

Якщо проаналізувати всю різноманітність західних концепцій, можна виокремити три найбільш значущі. Перша включає теорії, в яких агресивність трактується як вроджений інстинкт індивіда (З.Фройд). Друга описує агресію як поведінкову реакцію на фрустрацію. Згідно з Дж. Доллардом: «агресія – це захоплення, що автоматично виникає в організмі людини, а реакція на фрустрацію – спроба перебороти перешкоди на шляху до задоволення потреб, досягнення емоційної рівноваги. Третю концепцію становить теорія соціального научіння. Агресія тут – засвоєння поведінки у процесі соціалізації через спостереження відповідного способу дій (А.Басс, Мак Доугел). Сьогодні ця теорія є однією з ефективних у передбаченні агресивної поведінки» [31, с. 484].

У психологічній літературі прийнято розмежовувати поняття «агресія» (це дія) і «агресивність» (це властивість особистості, яка виявляється у мірі готовності до агресивної поведінки). Агресивність – це усвідомлювана або неусвідомлювана здатність до агресивної поведінки; агресія – це форма поведінки, що частково формується

соціальним навчанням (засоби масової інформації, однолітки, сім'я) і частково є наслідком самої агресивності (властивості особистості) [2; 14].

В. Іванова вважає, що «агресивність – це вроджена властивість кожної живої істоти, здатність до активності, спрямованої на задоволення своїх потреб. Позитивна сторона агресивності (як здатності до активності) – це ініціатива до подолання труднощів, боротьба за виживання, самовдосконалення. Негативного значення агресивність набуває тоді, коли через недоліки соціальної адаптації особа конфліктує з оточуючими, неадекватно засвоює і порушує моральні норми на шкоду іншим» [16, с. 10].

На думку Ф. Бассіна: «відмінність понять «агресія» і «агресивність» призводить до важливих наслідків: по-перше, не за будь-якими агресивними діями суб'єкта варто вбачати агресивність особистості, по-друге, агресивність людини не завжди виявляється в явно агресивних діях. Сама по собі агресивність не робить суб'єкта соціально небезпечним, адже, з одного боку, існуючий зв'язок між агресивністю і агресією не є однозначним, а, з другого боку, акт агресії може не набувати соціально небезпечних та не схвалюваних громадськістю форм. Часто агресивність розуміють як «зловмисну активність». Однак сама по собі деструктивна поведінка «зловмисною» не є, такою її робить мотив діяльності, тобто ті цінності, заради досягнення і оволодіння якими активність розгортається. Зовнішні практичні дії можуть бути схожими, але їх «мотиваційні компоненти прямо протилежними» [5, с. 111].

Агресивність у кожного може мати різну міру вияву. Фактична відсутність агресивності може обумовлювати неможливість зайняти активну життєву позицію. Разом з тим, надмірний розвиток агресивності може визначати повністю характер людини, обумовлювати її конфліктність, нездатність на соціальну кооперацію, а

у своєму крайньому випадку може стати є патологією (соціальною і клінічною) [26].

Незважаючи на значні розбіжності щодо визначень агресії, А. Реан підкреслює, що «зважаючи на очевидність того, що люди часто втрачають контроль над собою, агресія – це поведінка, яка спрямована на заподіяння шкоди або збитку іншій живій істоті, що має всі підстави уникати подібного із собою поводження. Дане комплексне визначення включає в себе такі окремі положення:

- агресія є навмисним, цілеспрямованим заподіянням шкоди жертві;
- під агресією може бути розглянута лише така поведінка, що передбачає заподіяння шкоди або збитку живим істотам;
- жертви повинні мати мотивацію уникнення подібного із собою поводження» [18, с. 16].

Слід відмітити, що агресивна поведінка може бути як прямою, у такому випадку людина не приховує свою агресію від оточення, або непрямою, коли агресія приховується під такими актами, як неприязнь або іронія. Пряма агресія виявляється різними засобами, починаючи від висловлення погроз у сторону опонента і закінчуючи безпосередніми агресивними діями. Непрямою агресією особистість чинить тиск на «жертву».

У літературі представлено досить велику кількість типів класифікації агресії. У роботі В. Дрьоміна описується два основних види агресивної поведінки: «конструктивну агресію (відкриті прояви агресивних спонукань, реалізовані в соціально прийнятній формі, при наявності відповідних поведінкових навичок і стереотипів емоційного реагування, відкритості соціального досвіду і можливості саморегуляції та корекції поведінки); деструктивну агресію (прямий прояв агресивності, пов'язаний із порушенням морально-етичних норм, що містить елементи делінквентної або кримінальної поведінки з

недостатнім урахуванням вимог реальності та зниженим емоційним самоконтролем)» [10, с. 85].

В. Менделевич зазначає, що «умовно можна говорити про конструктивну і неконструктивну форми агресії (за термінологією Е. Фромма – доброякісну і злякакісну). Різниця перерахованих форм полягає в намірах, що передували прояву агресивності. При конструктивній агресії злий, злочинний умисел завдати кому-небудь з оточуючих шкоду відсутній, тоді як при неконструктивній – він є основою вибору саме даного способу взаємодії з людьми» [15, с. 146].

Конструктивний вид агресії називають також псевдоагресією. Е. Фромм виокремлює такі її види: інструментальну агресію, ненавмисну, ігрову, оборонну, агресію як форму самоствердження. Ненавмисна агресія може характеризувати психопатологічного тип девіантної поведінки.

Найбільш визнаною схема, запропонована А. Бассом і А. Дарком: фізична агресія (напад); непряма агресія (злобні плітки, жарти, вибухи люті, що проявляються в крику, тупанні ногами і т. д.); схильність до подразнення (готовність до появи агресивних почуттів при найменшому порушенні); негативізм (опозиційна манера поведінки, яка виявляється від пасивного опору до активної боротьби); образа (зздрість і ненависть до оточуючих людей за дійсні або вигадані відомості); підозрілість за шкалою від недовіри й обережності до переконання, що всі оточуючі люди заподіють шкоду або планують її; вербальна агресія (вияв негативних почуттів через такі форми: сварка, крик, вереск, та такі словесні відповіді – загроза, прокляття, лайка) [4].

Як вважає Н. Гусева: «агресивні прояви можуть бути: а) засобом досягнення певної мети; б) способом психологічної розрядки, заміщення блокованої потреби; в) самоціллю; г) способом задоволення потреби в самореалізації і самоствердженні» [12, с. 148].

Справжня сутність агресії, як вважає В. Дрьомін полягає: «у внутрішньовидовій конкуренції за оволодіння природними ресурсами, що є вкрай потрібними для виживання. Тварини з високим рівнем агресивності, до яких належать, як правило, статевозрілі, тобто найбільш розвинуті у фізичному та психічному розумінні, мають перевагу в задоволенні своїх основних потреб, передусім харчового та статевого інстинктів. Внаслідок цього в них є більше шансів, порівняно з іншими тваринами, на самозбереження й відтворення» [13, с. 150].

А. Бандура зазначав, що «люди, спостерігаючи за поведінкою інших людей і ладу, легко опановують агресивну поведінку та загальну стратегію для своїх наступних дій. Якщо вихователі дитини (батьки, учителі) проявляють агресивність, то й дитина, наслідуючи їх, стане агресивною. Якщо ж об'єкт буде покарано за його агресивність, це зменшить прояв агресивності. А. Бандура вважав, що ворожі зразки поведінки переймають у суспільстві із трьох джерел: 1) родина; 2) субкультура; 3) символічне моделювання, забезпечуване засобами масової інформації, особливо телебаченням. Таким чином, для прихильників цієї теорії агресивність – це продукт простого наслідка. Вона розвивається, підтримується або зменшується в результаті спостереження сцен агресії і її наслідків для агресивної людини. Агресія не виникає в соціальному вакуумі, на таку поведінку впливає присутність інших людей, їхні дії. Специфічними передумовами агресії, зазвичай, називають фрустрацію, вербальний і фізичний напад, підбурювання з боку оточуючих осіб, особливі характеристики жертви» [35, с. 130].

У підручнику А. Біндякна дається наступне визначення поняттю фрустрація: «фрустрація (англ. frustration – розлад, зрив планів, крах) – специфічний емоційний стан, що виникає в результаті невдачі у задоволенні потреби або бажання за наявності непереборних, або таких, що важко подолати, перешкод, що супроводжується різними

негативними переживаннями: розчаруванням, дратівливістю, тривогою, відчаєм. Фрустрація виникає в результаті розходження між рівнем запитів і реальними досягненнями людини» [5, с. 38].

Поведінка у стані фрустрації може бути різноманітною. Найчастіше фрустрація призводить до агресивної поведінки: людина вдається до образ, фізичних нападів на особу, поведінка якої, на її думку, сприяла фрустрації. Однак не завжди агресія виливається на винну особу.

Людина не завжди здатна проявити пряму, відкриту агресію до тих людей, кого вважає винними у своїх проблемах. У такому разі можливий виплеск агресії на інших, ні в чому не винних людей. Агресія може бути спрямована і на самого себе. Часто ображена людина уявляє собі сцени помсти, насправді не вдаючись до реальних дій [7].

Чи стане фрустрація причиною агресивної поведінки, – це залежить від інтерпретації індивідом множини ситуаційних факторів. Фрустрація з найбільшою ймовірністю може викликати агресію, якщо вона досить інтенсивна, якщо фрустрація здається неочікуваною, сприймається як сваволя або якщо вона когнітивно прив'язується до агресії.

Як зазначає Е. Лебединський: «другим і сильнішим детермінантом агресії є провокація, яка може бути фізичною або вербальною. Зазвичай люди прагнуть «дати здачі» і тому відповідають нападом на напад. Така поведінка може бути зумовлена бажанням запобігти можливому повторенню агресії з боку іншої особи або ж справити враження людини, яка здатна захистити себе і покарати агресора» [20, с. 267].

Спонукальною причиною агресивної поведінки можуть бути так звані «сторонні спостерігачі». В. Гиричук вважає, що «вони можуть відігравати роль підбурювачів, навіть не будучи при цьому учасниками агресивних взаємодій. Сторонні спостерігачі здатні стимулювати або, навпаки, придушувати агресію прямими діями (наприклад, даючи

поради учасникам конфлікту чи насміхаючись над ними), або ж самим фактом своєї присутності на місці події (наприклад, агресор вважає, що присутні схвалюють його дії або навпаки, засуджують)» [18, с. 16].

На позитивну роль агресії у людському суспільстві вперше у науці звернув увагу відомий австрійський психоаналітик А. Адлер. Він пов'язував виникнення агресії з відчуттям неповноцінності людини, що компенсується нестримним прагненням влади (престижу, владання та ін.). А це якраз і є стимулом до самоутвердження, самореалізації особистості чи то в галузі науки, мистецтва, спорту, техніки та ін. Так, у праці «Індивідуальна психологія як шлях до пізнання людей і самопізнання» вчений зазначав: «Одного разу я вже казав, що бути людиною – означає мати почуття неповноцінності, тому що перед силами природи, життєвими труднощами, завданнями спільного життя, фактом марності людини ніхто не може бути позбавлений почуття неповноцінності. Але це не зло, а благо, початок, стимул до розвитку людськості, яке змушене було створювати й зуміло створити свої засоби захисту» [1].

Узагальнюючи отримані результати дослідження варто відзначити:

Агресія – це фізичні або словесні дії та поведінка людини, яка спрямована на пошкодження або завдання шкоди. Агресивність – характерологічна риса, вияви якої характеризуються ворожістю стосовно оточуючих людей, живих істот та оточуючого світу в загалі. Агресивні дії при цьому не викликаються конкретними об'єктивними обставинами, тобто не можуть бути виправдані як необхідність самозахисту, захисту когось іншого або причинами морально-етичного характеру.

Виокремлюють наступні види агресивної поведінки: фізична агресія (напад); непряма агресія (злобні плітки, жарти, вибухи люті, що проявляються в крику, тупанні ногами і т. д.); схильність до подразнення (готовність до появи агресивних почуттів при

найменшому порушенні); негативізм (опозиційна манера поведінки, яка виявляється від пасивного опору до активної боротьби); образа (заздрість і ненависть до оточуючих людей за дійсні або вигадані відомості); підозрілість за шкалою від недовіри й обережності до переконання, що всі оточуючі люди заподіють шкоду або планують її; вербальна агресія (вияв негативних почуттів через такі форми: сварка, крик, вереск, та такі словесні відповіді – загроза, прокляття, лайка).

1.2. Особливості прояву агресії у підлітковому та юнацькому віці

Загальна характеристика підліткового віку аналізується в різних теоріях у залежності від їх основної ідеї. В. Павелків зазначає, що «у психоаналізі домінують ідеї статевого дозрівання і пошуку ідентичності, в когнітивних теоріях – зростання розумових здібностей, у діяльнісному підході – змін провідної діяльності. Однак, всі ці і багато інших підходів об'єднує те, що в них існують загальні показники, які характеризують даний вік. Вони визначаються численними соматичними, психічними і соціальними змінами» [31, с. 485].

Аналіз наукової літератури з психології юнацького віку показав, що даний вік є значущим етапом розвитку особистості, протягом якого формується ідентичність, важливе значення набуває питання особистісного та професійного самовизначення, вибудовуються життєві плани.

У теоріях виникнення агресії молоді А. Реан виділяє дві основні тенденції: «ідеться або про переважно біологічний механізм, в якому підкреслюється роль нейрофізіологічних медіаторів і функціонального стану глибинних структур мозку, або на перший план висувається динамічна теорія агресивної поведінки, яка припускає, що основним

механізмом агресії є патологічний особистісний розвиток, особливо в період життєвих криз» [35, с. 127].

Для того щоб з'ясувати, чи відіграє вона роль фактора адаптації (або дезадаптації) в поведінці підлітків, необхідно було поділити два види агресії (продуктивну та непродуктивну) на типові форми їхнього прояву. Перша може виявлятися тоді, коли відсутній намір заподіяти кому-небудь шкоду. У такому випадку агресивна поведінка зводиться до оборонних чи ненавмисних дій або до агресії як самоствердження. При неконструктивних агресивних діях намір завдати кому-небудь шкоду є основою вибору агресивної поведінки як способу взаємодії [13].

Агресія може бути спрямована не тільки зовні, але і на власну особистість, що виявляється, найчастіше, суїцидальною поведінкою або самоушкодженням. Дитяча чи підліткова агресія мають свої особливості.

На думку О. Файдюк «досить часто агресивні дії підлітків, які потрапляють в поле зору правоохоронних та слідчих органів вимагають у силу своєї незрозумілості психіатричного аналізу, є наслідком особистісної кризи. Інтенсивний розвиток самосвідомості та самокритичності призводить до того, що дитина в підлітковому віці виявляє суперечності не тільки в навколишньому світі, а й у власному уявленні про себе» [39, с. 12].

Специфічні соціальні потреби підліткового віку пов'язані з процесом формування особистості. Як засвідчує А. Біндяк «це потреба в соціальній самоідентифікації, індивідуалізації, самоактуалізації (творчості), наявності близького друга, виборі життєвої стратегії. Проблеми реалізації цих потреб на мікросоціальному рівні пов'язані з характеристикою соціального оточення підлітка (сім'єю, школою, однолітками), на більш високому (макросоціальному) рівні – з особливостями соціокультурної ситуації, в якій формується

особистість. Ідеться про економічну і політичну нестабільність, відсутність установленної системи цінностей, глибинну диференціацію молоді за соціально-економічним статусом, динамічність соціальних процесів. Слід зауважити, що форма і характер цілераціональної агресії обумовлені когнітивними та оціночними факторами: силою спонукання до агресії, силою факторів, що гальмують дану поведінку, знанням конструктивного вирішення ситуації» [5, с. 4].

На думку Ю. Можгинського: «тип переходу від дитинства до дорослості залежить від того, наскільки великим є розрив у нормах і вимогах, які пред'являє дане суспільство до дитини і дорослого. Там, де ці вимоги більш-менш одноманітні, розвиток протікає повільно і дитина досягає статусу дорослого поступово. В інших суспільствах норми поведінки дітей і дорослих різні й навіть протилежні» [28, с. 9].

Дитячий вік вважається ігровим, вільним. Від дорослої людини ж очікують високої міри індивідуальної відповідальності. Від дитини вимагають послуху, від дорослого – ініціативи та самостійності. Тобто, чим вищий темп історичного розвитку, тим точніша різниця між поколіннями, і тим складніші будуть механізми трансмісії (передача культури) і тим більш складнішими є ставлення молодших до своєї соціальної та культурної спадщини [11, с. 39]. Сьогоднішній тип суспільства, за визначенням М. Мід, є префігуративним. «Він передбачає, що міжпоколінна трансмісія культури – це не тільки інформаційний потік від батьків до дітей, а й зустрічна тенденція: молодіжна інтерпретація сучасної соціальної системи та культурна спадщина впливають і на старше покоління. Цим М. Мід пояснює і молодіжну «контркультуру» [11, с. 42]. «У даному випадку важливо зрозуміти конкретні соціально-вікові і міжпоколінні відмінності, які й «складають» конфлікт, що провокує прояв підліткової агресії. Сучасний підліток живе у світі, складному за своїм змістом і тенденціями соціалізації. Це пов'язано, по-перше, з темпом і ритмом техніко-

технологічних перетворень, що пред'являють до людей, що ростуть, нові вимоги» [11, с. 44].

По-друге, з насиченим характером інформації, яка створює масу «шумів», що глибинно впливають на підлітка, у якого ще не вироблено чіткої життєвої позиції. По-третє, з екологічними і економічними кризами, які вразили наше суспільство, що викликає у дітей відчуття безнадійності та роздратування. При цьому у молодих людей розвивається почуття протесту, часто неусвідомленого, і разом із тим росте їх індивідуалізація, яка при втраті загально соціальної зацікавленості веде до егоїзму. Підлітки більше інших вікових груп страждають від нестабільності соціальної, економічної і моральної, утративши сьогодні необхідну орієнтацію в цінностях і ідеалах, – старі зруйновані, нові не створені» [17, с. 155].

Особистість дитини і підлітка формується не стихійно, а в навколишньому оточенні. Особливо важлива роль малих груп, до яких дитина належить та взаємодіє з іншими людьми. Перш за все це стосується власної сім'ї. Отже, говорячи про особливості агресії у даному віці, необхідно враховувати той факт, що дитина зростає в сім'ї, а сім'я виступає основним чинником соціалізації, вона ж є важливим джерелом прикладів агресивної поведінки для підлітків.

За роздумами М. Реві «становлення агресивної поведінки у підлітків – складний процес, у якому беруть участь багато факторів. Агресивна поведінка визначається впливом сім'ї, однолітків, а також засобами масової інформації. Діти навчаються агресивній поведінці як за допомогою прямих підкріплень, так і шляхом спостереження агресивних дій, намагаючись припинити негативні відносини між своїми дітьми, батьки можуть ненавмисно заохочувати ту саму поведінку, від якої хочуть позбутися. Наприклад, застосовуючи вкрай суворі покарання і не контролюючи заняття дітей, вони можуть виявити, що їх діти агресивні і неслухняні» [35, с. 128].

Певна кількість досліджень [10; 14; 31] довели, що у родинях, звідки «виходять» агресивні діти, характерні негативні стосунки між членами родини. Такі взаємини мають насильницький характер та визначаються приниженням одне одного.

Діти схильні віддзеркалювати ті види взаємовідносин, які «практикують» їх родина по відношенню один до одного. Підлітки, обираючи методи з'ясування стосунків з рідними, копіюють тактику вирішення конфліктів у батьків. З віком діти виростають і вступають у шлюб, там використовують відрепетировані засоби вирішення конфліктів і, замикаючи такий цикл, передають їх власним дітям за допомогою створення відповідного стилю дисципліни. Схожі тенденції спостерігаються і всередині самої особистості.

Достовірно встановлено у роботі М. Алфімової, що «жорстоке поводження з дитиною в сім'ї не тільки підвищує агресивність її поведінки у стосунках із однолітками, а й сприяє розвитку схильності до насильства в більш зрілому віці, перетворюючи фізичну агресію на життєвий стиль особистості» [2, с. 115].

Становлення агресивної поведінки можуть обумовлювати наступні фактори: міра згуртованості сім'ї, близькості між родиною і дитиною, характер взаємовідносин між братами і сестрами, стиль сімейного керівництва. У сім'ях, де спостерігається сильний розлад, де батьки відчужені і холодні, діти частіше схильні до агресивної поведінки [7].

Як показують результати досліджень А. Біндяк: «92 зі 100 обстежених делінквентних підлітків росли у вкрай неблагополучній обстановці: 40 % росли в неповних сім'ях, у 11 % обоє батьків позбавлені батьківських прав, у 19 % найближчі родичі на момент обстеження знаходилися в місцях позбавлення волі. У 88 % батьківських сімей вихованців зазначалося зловживання спиртними напоями хоча б одним із батьків. Повна бездоглядність,

безконтрольність поведінки з боку батьків, байдужість у подальшій долі підлітка зазначена в 76 % випадків [5, с. 130].

Поєднання несприятливих біологічних, психологічних, сімейних та інших соціально-психологічних чинників на думку В. Павелків «спотворює весь спосіб життя підлітків. Характерним для них стає порушення емоційних відносин з оточуючими людьми. Підлітки підпадають під сильний вплив підліткової групи, що нерідко формує асоціальну шкалу життєвих цінностей. Сам спосіб життя, середовище, стиль і коло спілкування сприяють розвитку та закріпленню девіантної поведінки. Таким чином, має місце негативний мікроклімат у багатьох сім'ях, який обумовлює виникнення відчуженості, грубості, неприязні певної частини підлітків, прагнення робити все на зло, усупереч волі оточуючих, що створює об'єктивні передумови для появи демонстративної непокори, агресивності й руйнівних дій» [30, с. 220].

Підлітки отримують дані про агресію також із засобів спілкування з однолітками. Вони вчаться поводитися агресивно, спостерігаючи за поведінкою інших однолітків (наприклад, однокласників). Однак ті, хто поводить себе дуже агресивно, виявляються подавленими більшістю в класі. З іншого боку, ці агресивні підлітки можуть знайти друзів серед інших агресивних однолітків [16].

В. Знаков у зв'язку із цим зазначає, «що психічні властивості особистості, у тому числі і такі негативні, як агресивність, формуються під впливом соціального середовища. Для підлітка, найбільш значимими компонентами соціального оточення є групи однолітків.

Відповідно головні причини агресивної поведінки підлітка слід шукати в його міжособистісних відносинах з оточуючими, а також у типах соціальних норм, прийнятих у референтних для нього групах» [13, с. 23].

Одне із найбільш спірних шляхів навчання агресії – це засоби масової інформації. Як пише Г. Киричук «одна з небезпечних для

духовно-моральної атмосфери суспільства традицій ЗМІ полягає в їхньому прагненні (заради високих рейтингів) експлуатувати негідні, руйнівні тенденції людської підсвідомості. Існує прямий зв'язок між злочинністю на екрані телебачення та вулиці. У результаті запропонованих інформаційних впливів суспільство все частіше зіштовхується з такими явищами серед молоді, як ослаблення здатності до самоконтролю за своєю поведінкою, активізація ірраціональної сфери свідомості, посилення садомазохістських схильностей. Дані соціологічних досліджень підтверджують наявність кореляційних зв'язків між названими явищами та зростанням інтенсивності інформаційних потоків відповідного змісту в ЗМІ» [18, с. 16].

На думку О. Файдюк «зміст того, що молодь отримує в ЗМІ, є одним із найбільш травмуючих факторів телевізійного впливу на її психічний та фізичний стан. Головним чином це належить до насильства, яке надмірно демонструє телебачення. Як показують дослідження, постійний перегляд сцен насильства притупляє чутливість до агресії, зменшує значимість внутрішніх факторів, які її стримують, збільшує фактичні прояви агресивності в поведженні, формує неправильний образ соціальної реальності, що може стати основою подібних дій» [39, с. 10].

Отже, у підлітків один із важливих шляхів формування агресивності – спостереження за агресією інших. Перераховані вище фактори мають бути враховані батьками, педагогами, психологами та суспільством у цілому при взаємодії з підлітками, оскільки агресії легше запобігти, ніж потім коригувати агресивну поведінку.

Аналіз наукової літератури з психології юнацького віку показав, що цей вік є важливим етапом формування особистості, протягом якого вибудовується ідентичність, з особливою актуальністю постає питання особистісного і професійного визначення, відбувається формування життєвих планів [38].

У процесі вивчення емоційного розвитку особистості в юнацькому віці можна виокремити особистісні особливості агресивної поведінки для даної вікової групи, які пов'язані з: типом нервової системи і темпераменту; з властивостями пізнавальної та інтелектуальної діяльності; переважанням схильності до прояву базових емоцій гніву і страху; гендерними відмінностями в емоційній збудливості, стійкості, тривалості та інтенсивності емоцій.

У дослідженні С. Михейкіної встановлено, що особистісні та соціальні особливості агресивної поведінки в юнацькому віці пов'язані, з одного боку, зі специфікою емоційного розвитку особистості в юнацькому віці, а, з іншого боку, з психологічними новоутвореннями юності, моделями сімейного виховання і способами соціального впливу індивіда на оточуючих [26].

У дослідженні В. Тернопільської [37] були виявлені наступні результати прояву агресивної поведінки юнаків та дівчат: виявлення фізичної агресії у поведінці юнаків на 12,4 % перевищує результати дівчат; негативізм у поведінці у більшій мірі (2,4 %) також перевищує у юнаків; підозрілість частіше характерна для поведінки дівчат; для дівчат також характерною виявилася вербальна агресія; найбільша різниця в агресивній поведінці серед юнаків та дівчат виявилися в показниках – докори сумління, почуття провини виявилось на 8,3 % більше виражено у дівчат. У виявленні непрямой агресії, роздратування та образи статевих розбіжностей не було встановлено.

Проведене теоретичне дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

1. У психології прийнято розмежовувати поняття «агресія» (дія) і «агресивність» (властивість особистості, яка виявляється в готовності до агресивної поведінки). Таким чином, агресивність – це усвідомлювана чи неусвідомлювана здатність до агресивної поведінки; агресія – це форма поведінки, яка, з однієї сторони, є соціальним

навчанням (ЗМІ, однолітки, сім'я), а з іншої є наслідком агресивності (властивості особистості).

2. Виокремлюють наступні види агресивної поведінки: фізична агресія (напад); непряма агресія (жарти, вибухи люті, що проявляються в крику, тупанні ногами і т. д.); схильність до подразнення (готовність до появи негативних почуттів при найменшому порушенні); негативізм (опозиційна манера поведінки від пасивного опору до активної боротьби); образа (зздрість і ненависть до оточуючих за дійсні та вигадані відомості); підозрілість у діапазоні від недовіри й обережності до переконання, що всі інші люди приносять шкоду або планують її; вербальна агресія (вираження негативних почуттів як через форму – сварка, крик, вереск, так і через зміст словесних відповідей – загроза, прокляття, лайка).

3. Формування агресивної поведінки у дітей – складний процес, у якому беруть участь багато факторів. Можна виокремити три групи факторів, що впливають на становлення такої поведінки: сім'я, однолітки та засоби масової інформації. Діти закріплюють агресивну поведінку як за допомогою прямих підкріплень, так і за допомогою спостереження за агресивними діями інших, намагаючись припинити негативні відносини між своїми дітьми, батьки можуть ненавмисно заохочувати ту саму поведінку, від якої хочуть позбутися. Наприклад, коли батьки застосовують дуже суворі покарання і не контролюють дії дітей, вони можуть виявити, що їх діти виявляють агресивність і непослух.

4. Більшість дослідників виокремлюють наступні причини агресивної поведінки: об'єктивні та суб'єктивні. Об'єктивними чинниками виступають умови життя суспільства (економічні та соціальні: економічна нестабільність, криза, безробіття, різкий поділ на багатих та бідних, коли у ЗМІ демонструють яскравий стиль життя). Поряд із цим спостерігається – зниження моральних вимог особистості

до себе та суспільства, до конкретних людей, втрата культурних і духовних цінностей, а зниження особистої відповідальності певною мірою призводить до формуванню агресивної та жорстокої поведінки неповнолітніх. Суб'єктивними чинниками агресивної поведінки можуть бути психічні аномалії. Психічні захворювання також можуть обумовлювати прояви жорстокості й агресії, наприклад – у хворих на епілепсію можна спостерігати різку зміну настрою, вороже й агресивне ставлення до оточуючих.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВІВ АГРЕСИВНОСТІ ЯК ЗАСОБУ САМОВИРАЖЕННЯ ПІДЛІТКІВ ТА ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

2.1. Особливості вибірки та методів дослідження

Під час аналізу сучасних літературних джерел визначено, що агресивність, як властивість особистості, і агресія, як акт поведінки, можуть бути зрозумілі в контексті психологічного аналізу інших складових структури особистості. Тому, з метою дослідження психологічних особливостей прояву агресивної поведінки підлітків та осіб юнацького віку ми аналізували разом з особливостями вияву інших психічних станів та актів поведінки.

Дослідження проводилося на базі загальноосвітньої школи № 8 та № 13 м. Херсон. Емпіричну вибірку склали учні 8-11-х класів, віком від 13 до 17 років. Загальна кількість досліджуваних склала 40 осіб (21 – представники підлітково віку та 19 – юнацького віку).

З метою дослідження поставленої мети застосовано наступний комплекс діагностичного інструментарію:

1. Опитувальник «Діагностика стану агресивності» (А. Басса, Е. Дарки) з метою вивчення рівня агресивності та ворожості.

2. Методика «Самооцінка тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності» (Г. Айзенка) спрямована на діагностику означених психічних станів.

3. Опитувальник «Опис дитячої депресії» (М. Ковач) з метою вивчення депресивних станів школярів.

4. Методика «Виявлення схильності до неадекватної поведінки» (А. Орел) направлена на виявлення схильності до проявів певних видів девіантної поведінки.

Опитувальник ворожості Басса-Дарки (Buss-Durkee Hostility Inventory, BDHI) опублікований американськими психологами А. Бассом і Е.Дарком, призначений для виявлення рівня агресивності і ворожості.

Конструюючи опитувальник, А. Басс спочатку провів розмежування між ворожістю і агресією. Ворожість була визначена ним як реакція відносини, приховано-вербальна реакція, до якої спонукають негативні почуття і негативна оцінка людей і подій. Агресію він визначив як відповідь, що характеризує стимули, здатні заподіяти шкоду іншій людині. Подальша диференціація проводилася в напрямку виділення підкласів всередині ворожості і агресії. У результаті А. Басс і Е. Дарк виділили два види ворожості (образа і підозрілість) і п'ять видів агресії (фізична агресія, непрямая агресія, роздратування, негативізм і вербальна агресія).

Користуючись методикою, необхідно пам'ятати, що агресивність, як властивість особистості, і агресія, як акт поведінки, можуть бути зрозумілі в контексті психологічного аналізу мотиваційної сфери особистості. Тому опитувальником Басса-Дарки слід користуватися в сукупності з іншими методиками: особовими тестами психічних станів, проектними методиками і т.д.

Методика містить наступні шкали:

1. Фізична агресія – застосування фізичної сили проти іншої особи.
2. Непряма – агресія, обхідним шляхом спрямована на іншу особу або не має локусу спрямування.
3. Роздратування – готовність до вияву негативних почуттів у рзі найменшого порушенні (запальність, грубість).
4. Негативізм – опозиційна манера в поведінці, яка характеризується пасивним опором та активною боротьбою проти встановлених звичаїв і законів.

5. Образа – заздрість і ненависть до оточуючих за реальні й вигадані дії.

6. Підозрілість – виявляється в діапазоні від недовіри і обережності по ставленню до інших людей до переконання в тому, що оточуючі люди планують і приносять шкоду.

7. Вербальна агресія – вияв негативних почуттів як через такі форми: крик, вереск, так і через словесні відповіді (прокляття, погрози).

8. Почуття провини – це переконання людини в тому, що вона є поганою, знаходить зло, а також відчуваються докори сумління [34].

Методика «Самооцінка тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності» (Г. Айзенка) призначена для діагностики наступних психічних станів: тривожності, агресивності, фрустрації та ригідності.

Досліджуванім пропонується список, який складається з характеристики різноманітних психічних станів. Список станів з 1 по 10 – діагностує рівень тривожності; з 11 по 20 – рівень фрустрації; з 21 по 30 – рівень агресивності; з 31 по 40 – рівень ригідності.

Загальна сума балів за кожним психічним станом відповідає наступному аналізу: 0-7 балів – відсутність психічного стану; 8-14 балів – середній рівень; 15-20 – високий рівень [8].

Опитувальник «Опис дитячої депресії» (М. Ковач) – застосовується для вивчення депресивних станів школярів. Опитувальник охоплює основні характеристики депресії і враховує психологічні особливості даної вікової групи. Даний опитувальник складається з 27 тріад висловлювань. Досліджуваному пропонується вибрати один вислів у кожній групі, у залежності від того, як він себе відчуває останнім часом.

При обробці даних за кожним пунктом у залежності від позначки, яку зробив досліджуваний, виставляється бал від 0 до 2.

Інтерпретація даних: 0-10 – стан без депресії; 11-16 – легке зниження настрою; 17-19 – субдепресія, або маскована депресія; 20 –

критичне число, розглядається в якості показника для поглибленого вивчення дитини чи підлітка на предмет ідентифікації депресивного захворювання [34].

Методика «Виявлення схильності до неадекватної поведінки» (А. Орел) направлена на виявлення схильності до проявів певних видів девіантної поведінки. Методика містить 98 пунктів, на які досліджуванним необхідно відповісти «так» або «ні».

У методиці міститься сім шкал:

1. Шкала установки на соціальну бажаність.
2. Шкала схильності до порушення норм і правил.
3. Шкала схильності до аддиктивної поведінки.
4. Шкала схильності до саморуйнівної поведінки.
5. Шкала схильності до агресії і насильства.
6. Шкала вольового контролю емоційних реакцій.
7. Шкала схильності до делінквентної поведінки.

При збігу з ключем кожній відповіді присвоюється 1 бал. Потім за кожною шкалою підраховується сумарний бал, який і порівнюється з тестовими нормами. При відхиленні індивідуальних результатів від середнього сумарного бала за шкалою більше ніж на $1S$ досліджувану психологічну характеристику можна вважати вираженою. Якщо індивідуальний сумарний бал менший від середнього за тестовими нормами на $1S$, то досліджувана характеристика оцінюється як слабо виражена. Крім того, якщо відомо про належність досліджуваного до «делінквентної» популяції, то його індивідуальні результати краще порівнювати з тестовими нормами, розрахованими для «делінквентної» вибірки [8].

ϕ – критерій Фішера призначений для співставлення двох вибірок за частотою виразності факту, який цікавить дослідника.

Критерій оцінює достовірність відмінностей між відсотковими частками двох вибірок, в яких зареєстрований факт, який нас цікавить.

Сутність кутового перетворення полягає в переведенні відсоткових часток у величини центрального кута, який вимірюється в радіанах. Більшій відсотковій частці буде відповідати більший кут ϕ , а меншій частці – менший кут.

Критерій ϕ^* дозволяє визначити, чи насправді один із кутів статистично достовірно перевищує інший при даних об'ємах вибірок.

Обмеження критерію ϕ^*

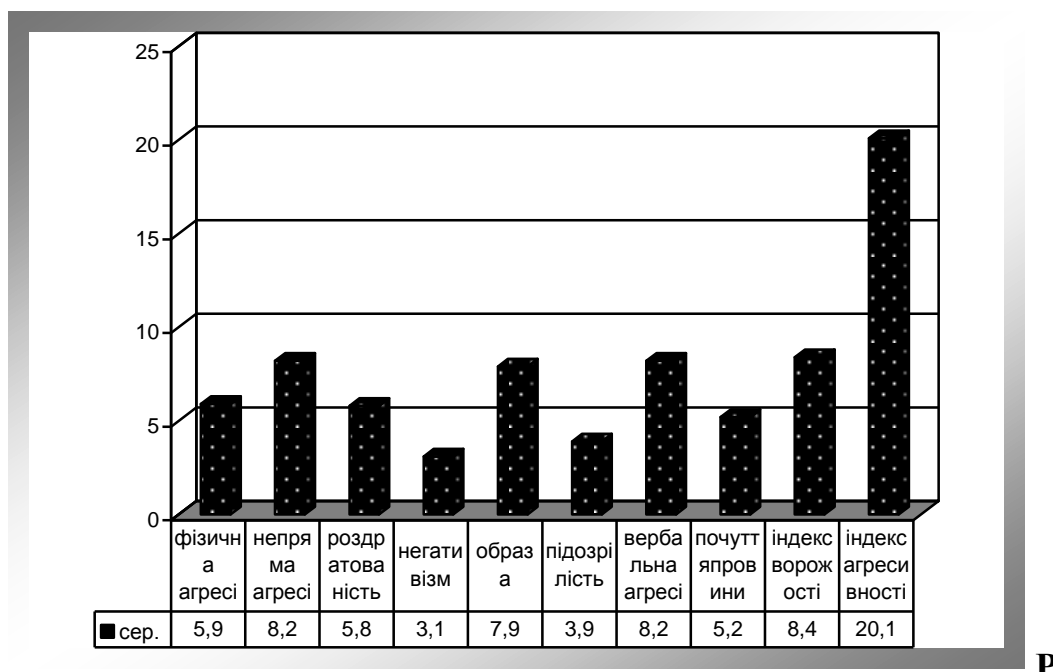
1. Жодна із зіставлених часток не повинна дорівнювати нулю.
2. Верхня межа в критерії ϕ відсутня. Нижня межа – 2 спостереження в одній із вибірок [29].

t-критерій Стьюдента для незалежних вибірок. Метод дозволяє перевірити гіпотезу про те, що значення двох генеральних сукупностей, з яких були отримані вибірки, які порівнюються, відрізняються одне від одного. Припущення залежності передбачає, що представники двох вибірок не складають пари корелюючих значень показника [29].

2.2. Кількісний та якісний аналіз отриманих результатів

Емпіричне дослідження розпочали з вивчення особливостей стану агресивності у підлітків та юнаків. Результати дослідження підлітків зображено на рис. 2.1, а результати юнаків на рис. 2.2.

За результатами підлітків встановлено, що більшість школярів виявили підвищені показники лише за шкалою «непряма агресія» (8,2); низькі показники за шкалою «негативізм» (3,1) та підозрілість» (3,9). За шкалами: «фізична агресія» (5,9), «роздратованість» (5,8), «образа» (7,9), «вербальна агресія» (8,2) та «почуття провини» (5,2) – середні показники. Загальний індекс ворожості (8,4) та агресивності (20,1) має середній показник, а отже є нормою.

ис. 2.1. - Результати дослідження агресивності підлітків

Результати юнаків свідчать про те, що у досліджуваних не виявлено високих показників за означеними шкалами. Усі показники, окрім шкали «роздратування» (3,1), яка має низький рівень, знаходяться у середньому діапазоні вияву.

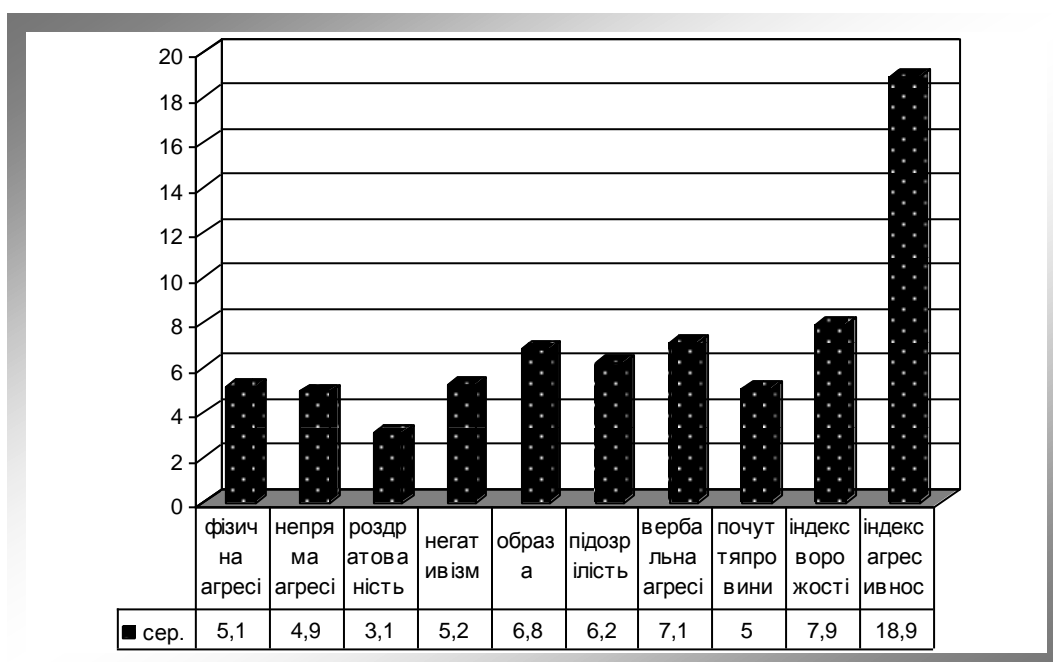

Рис. 2.2. - Результати дослідження агресивності юнаків

Отже можемо констатувати, що у підлітків спостерігається високий показник непрямой агресії (8,2). Така агресія спрямована, як правило, на іншу особистість обхідним шляхом, або взагалі не має локусу спрямування. Це зазвичай проявляється в раптових сплесках злості у формі крику, тупотіння ногами. Припускаємо, що такі результати пов'язані з невмінням підлітків виражати свою агресію.

Також слід вказати, що низькі показники за шкалами «негативізм» (3,1) та «підозрілість» (3,9) вказують про наступне: для більшості досліджуваних характерна опозиційна манера у поведінці, але супроводжується пасивними опором, а також недовірою і обережністю по відношенню до інших людей.

Однак варто зазначити, що у вибірці підлітків не виявлено учнів, які схильні до роздратування, готовності до прояву при найменшому збудженні спалахливості, різкості та грубості.

Результати досліджуваних юнацького віку мають середні показники за означеними шкалами, окрім показника «роздратування» (3,1), яка може свідчити про те, що юнаки не мають готовності до вияву негативних почуттів при найменшому порушенні (запальність, грубість). Такі результати, з одного боку свідчать про «адекватність» поведінки досліджуваних, а з іншого – про невміння виражати свої негативні емоції.

Під час підрахунку значущих розбіжностей за результатами підлітків та юнаків встановлено наступне: досліджувані підлітки, на відміну від юнаків, виявляють високий показник непрямой агресії t_{emp} (2,71), $p \leq 0,05$, низькі показники негативізму t_{emp} (2,73), $p \leq 0,05$ та підозрілості t_{emp} (3,01), $p \leq 0,05$. Юнаки, на відміну від підлітків, демонструють занижені показники роздратування t_{emp} (2,79), $p \leq 0,05$.

Також слід вказати, що загальні показники ворожості та агресивності мають середній вимір, як у групі підлітків, так і юнаків.

Під час проведення методики «Самооцінка тривожності, фрустрації, агресивності і ригідності» нами були отримані наступні результати.

На рис. 2.3. наглядно зображено, що результати досліджуваних підлітків та юнаків відрізняються. Більшість підлітків виявляють середній рівень тривожності (43,1), фрустрації (35,4), агресивності (42,5) та ригідності (40,4). Юнаки демонструють середній рівень фрустрації (30) та ригідності (41,1), низький рівень тривожності (29) та агресивності (28).

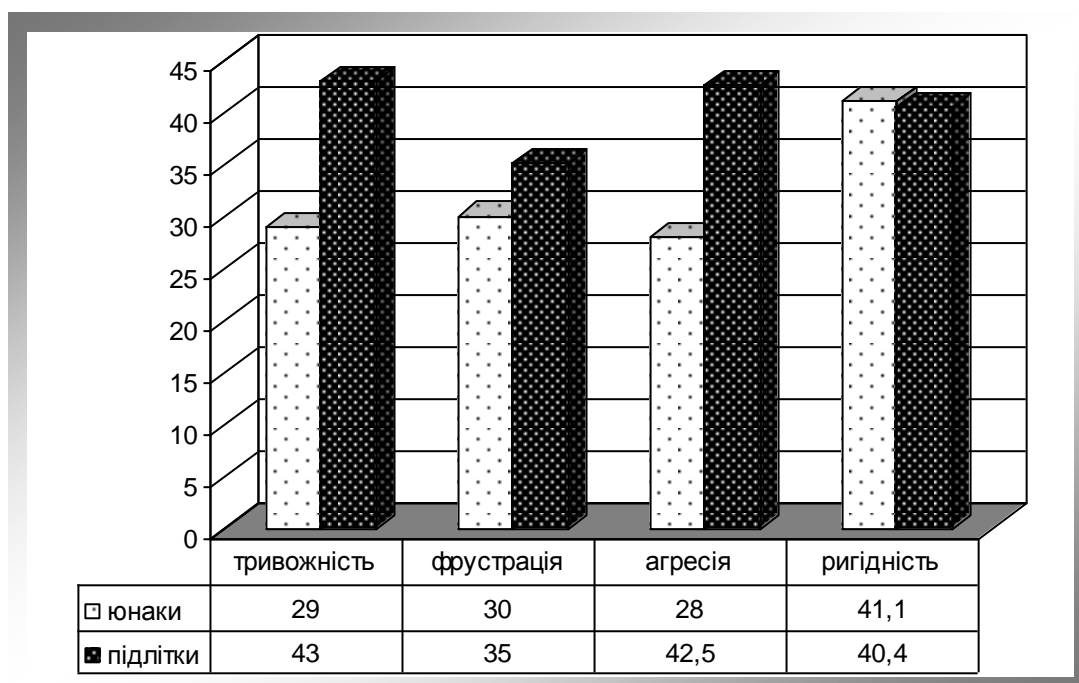

Рис. 2.3. - Результати дослідження психоемоційних станів у підлітків та юнаків

Під час встановлення значущих розбіжностей за результати підлітків та юнаків визначено (t-критерій Стьюдента):

1. Більшість юнаків $t_{emp} (3,71)$, $p \leq 0,05$ виявляють низький рівень агресивності, на відміну від підлітків. Отже, більшість підлітків мають середній рівень агресії. Такі досліджувані можуть відчувати агресію у

цілому тільки в тих випадках, коли дуже розгнівані, коли ситуація виснажує, і тоді, коли інші люди виявляють до них агресію.

2. Більшість юнаків t_{emp} (3,86), $p \leq 0,05$ мають низький рівень тривожності, на відміну від підлітків. Це свідчить про те, що юнаки критично сприймають оточуючу реальність, відчують тривогу тільки в не звичних для себе ситуаціях. Більшість підлітків виявляють середній рівень тривожності, тобто вони схильні, час від часу, сприймати велике коло ситуацій як погрозуючі, реагують на такі ситуації станом тривоги, у залежності від ситуації мають невротичні конфлікти з емоційними і невротичними хворобами, що визиває порушення уваги та тонкої координації.

3. Незалежно від віку більшість досліджуваних демонструють середній рівень фрустрації та ригідності. Отже час від часу досліджувані можуть виявляти реакцію з фіксацією на перешкоді (такий тип реагування відображає внутрішнє напруження досліджуваних при виникненні стресових та фруструючих ситуаціях). При виникненні труднощів, у залежності від ситуації, досліджувані або намагаються подолати перешкоди, або ж вважають, що ситуація не може вирішитися.

Під час дослідження наявності депресивних станів досліджуваних нами були виявлені наступні результати (рис. 2.4).

За результатами дослідження встановлено, що більшість підлітків (41,2 %) демонструють легке зниження настрою, 20,8 % – стан без депресії, ще 20,8 % виявляють замасковану депресію і 17,2 % мають стан депресії. Більшість юнаків (50 %) демонструють стан без депресії, 35 % мають легке зниження настрою та 15 % – замасковану депресію.

Депресія – це психічний розлад, що характеризується «депресивною тріадою»: зниженням настрою, втратою здатності переживати радість, порушеннями мислення (негативні судження, песимістичний погляд на події тощо), руховою загальмованістю. При

депресії знижена самооцінка, спостерігається втрата інтересу до життя і звичної діяльності. У деяких випадках людина, що страждає нею, може почати зловживати алкоголем чи іншими психотропними речовинами [14, с. 55].

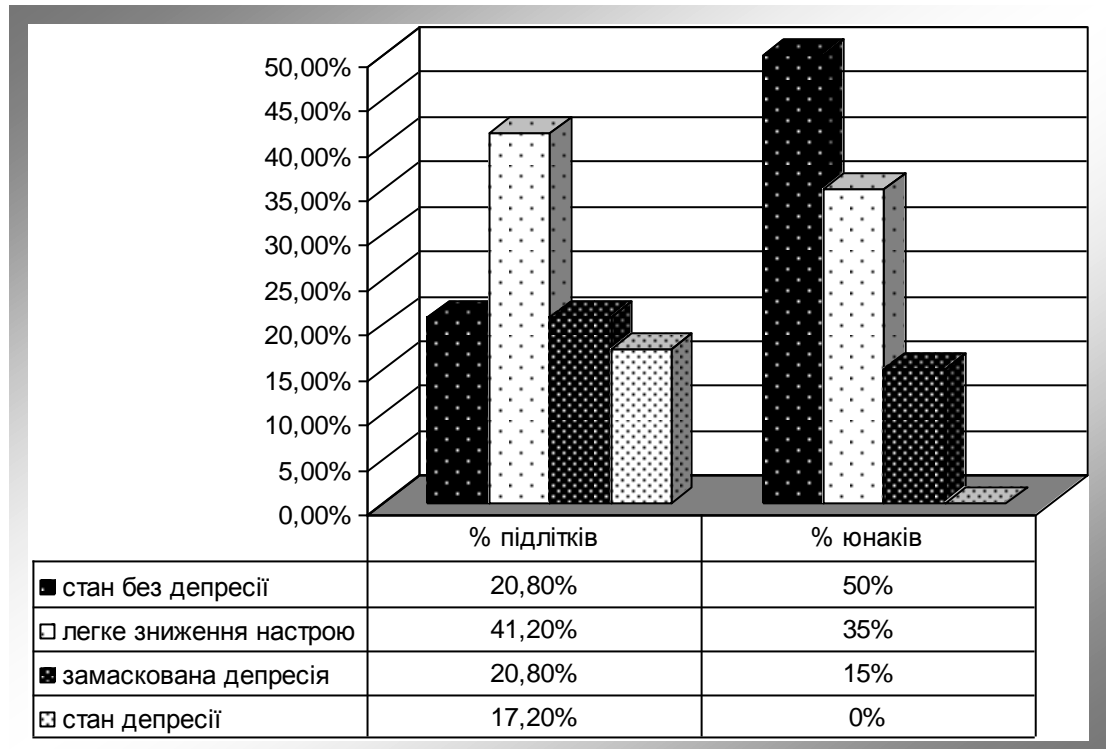

Рис. 2.4. – Результати дослідження виразності депресивних станів підлітків та юнаків

Отже, більшість підлітків (41,2 %) виявляють легке зниження настрою. Даний настрій може вказувати про нинішнє неблагополуччя досліджуваних, яке може залежати від ситуаційних факторів.

Більшість юнаків (50 %) не мають стану депресії. Тобто, більшість досліджуваних мають адекватний настрій, не застрягають на негативних переживаннях.

Також слід відмітити, що 17,2 % підлітків мають яскравий стан депресії. Такі результати є досить серйозними та потребують спеціальної допомоги. Можливо це пов'язано з тим, що такі досліджувані приймають все близько до серця, виявляють пасивність та замкнутість.

Аналізуючи розбіжності досліджуваних варто зазначити: більшість юнаків, що не мають депресії перевищує відсоткову долю підлітків ф-ем. (1,86), $p \leq 0,05$; лише підлітки виявляють стан депресії, на відміну від юнаків ф-ем. (1,78), $p \leq 0,05$.

Отже, можемо стверджувати, що більш «закарбованими» від переживання депресії виявилися досліджувані юнацького віку. Пов'язуємо таку тенденцію саме з тим, що досліджувані юнацького віку в силу сенситивного віку, направлені на будівництво свого життєвого шляху, а досліджувані підліткового віку, знову таки у силу вікових перетворень, знаходяться у такому стані й потребують підтримки та допомоги оточуючих.

Останнім етапом емпіричного дослідження було визначення схильності до проявів неадекватної поведінки досліджуваних. У таблиці 2.1. зображено результати підлітків, а у таблиці 2.2. результати юнаків.

Таблиця 2.1.

Результати дослідження схильності підлітків до неадекватної поведінки

Показники	% підлітків	
	Виразні	Слабо виразні
Шкала установки на соціальну бажаність	73,7%	26,3%
Шкала схильності до порушення норм і правил	73,3%	26,3%
Шкала схильності до аддиктивної поведінки	68,4%	31,6%
Шкала схильності до саморуйнівної поведінки	26,3%	73,3%
Шкала схильності до агресії і насильства	40%	60%
Шкала вольового контролю емоційних реакцій	26,3%	73,7%
Шкала схильності до делінквентної поведінки	31,6%	68,4%

Виявлено, що більшість підлітків мають підвищені показники за такими шкалами, як: «установки на соціальну бажаність» (73,7 %), «схильність до порушення норм та правил» (73,7 %) та «схильність до аддиктивної поведінки» (68,4 %). Слабо виразні показники виявлено за шкалами: «схильність до саморуйнівної поведінки» (73,3 %), «схильність до агресії та насильства» (60 %), «вольовий контроль емоційних реакцій» (73,7 %) та «схильність до делінквентної поведінки» (68,4 %)

Більшість юнаків мають підвищені показники лише за шкалою «установка на соціальну бажаність» (71,4 %) та «вольовий контроль емоційних станів» (71,4 %). Низькі показники за такими шкалами, як: «схильність до порушення норм і правил» (66,7 %), «схильність до аддиктивної поведінки» (66,7 %), «схильність до саморуйнівної поведінки» (80,9 %), «схильність до агресії та насильства» (76,7 %) та «схильність до делінквентної поведінки» (90,5 %).

Таблиця 2.2.

Результати дослідження схильності юнаків до неадекватної поведінки

Показники	% юнаків	
	Виразні	Слабо виразні
Шкала установки на соціальну бажаність	71,4%	28,6%
Шкала схильності до порушення норм і правил	33,3%	66,7%
Шкала схильності до аддиктивної поведінки	33,3%	66,7%
Шкала схильності до саморуйнівної поведінки	19,1%	80,9%
Шкала схильності до агресії і насильства	23,3%	76,7%
Шкала вольового контролю емоційних реакцій	71,4%	28,6%
Шкала схильності до делінквентної поведінки	9,5%	90,5%

Отже, за шкалою установки на соціальну бажаність більшість підлітків, (73,7%) та юнаків (71,4%) мають виразну тенденцію до її прояву. Таким чином можемо говорити про те, що для більшості досліджуваних характерна установка на конформну поведінку, бажання здаватися соціально позитивними та слухняними особистостями.

За шкалою схильності до порушення норм і правил більшість підлітків – 73,3% демонструють виражену схильність; 66,7% досліджуваних юнаків демонструють слабо виражену тенденцію. Отже, більшість підлітків схильні порушувати установлені норми та правила ($\varphi=3,35$, $p\leq 0,01$), на відміну від юнаків.

68,4% підлітків виявляють схильність до проявів аддиктивної поведінки, а більшість юнаків (66,7%) мають слабо виражену тенденцію. Отже, слід вказати, що більшість підлітків мають залежність від прийому деяких речовин, які можуть змінювати свідомість, на відміну від юнаків ($\varphi=2,37$, $p\leq 0,01$).

Досліджувані підлітки (73,3%) та юнаки (80,9%) виявляють слабо виражену схильність до саморуйнівної поведінки. Отже, більшість школярів можуть адекватно виражати своє незадоволення зовні.

60% підлітків та 76,7% юнаків не схильні до проявів агресії і насильства. Це вказує на те, що більшість досліджуваних справляються з приливами агресії та не виявляють насильство по відношенню до оточуючих.

Також слід вказати, що відсоток підлітків з виразною схильністю до проявів агресії перевищує відсоток таких юнаків ($\varphi=1,90$, $p\leq 0,01$).

За шкалою вольового контролю виявлено, що 73,7% підлітків демонструють слабо виражені прояви таких характеристик; 71,4% юнаків виявляють виразні. Тобто, більшість підлітків мають низький рівень контролю саморегуляції, а більшість юнаків ($\varphi=3,29$, $p\leq 0,05$) мають високу тенденцію до контролю власної поведінки та її спрямованості.

Більшість досліджуваних, незалежно від віку, демонструють слабо виразну схильність до делінквентної поведінки, а отже не мають тенденції до правопорушення.

Отже, нами було виявлено, що більшість підлітків схильні порушувати установлені норми та правила, мають низький рівень контролю саморегуляції, мають тенденцію до залежності від деяких речовин та не мають агресивних, насильницьких проявів поведінки. Більшість юнаків не мають тенденції до проявів аддиктивної та делінквентної поведінки, не мають агресивних, насильницьких проявів поведінки до оточуючих та мають виражену тенденцію до вольового контролю власної поведінки.

Узагальнюючи отримані результати варто відзначити, що більшість досліджуваних, незалежно від віку, не мають тенденції до саморуйнівної поведінки, до правопорушень та мають установку на конформну поведінку.

Проведене емпіричне дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

1. Встановлено, що саме у підлітків спостерігається високий показник непрямой агресії $t_{emp} (2,71)$, $p \leq 0,05$. Така агресія спрямована, як правило, на іншу особистість обхідним шляхом, або взагалі не має локусу спрямування. Це зазвичай проявляється в раптових сплесках злості в формі крику, тупотіння ногами. Припускаємо, що такі результати пов'язані з невмінням підлітків виражати свою агресію. Також слід вказати, що низькі показники за шкалами «негативізм» $t_{emp} (2,73)$, $p \leq 0,05$ та «підозрілість» $t_{emp} (3,01)$, $p \leq 0,05$ вказують про наступне: для більшості досліджуваних характерна опозиційна манера у поведінці, але супроводжується пасивними опором, а також недовірою і обережністю по ставленню до інших людей.

Результати досліджуваних юнацького віку мають середні показники за означеними шкалами, окрім показника «роздратування»

t_{emp} (2,79), $p \leq 0,05$, яка може свідчити про те, що юнаки не мають готовності до вияву негативних почуттів при найменшому порушенні (запальність, грубість). Такі результати, з одного боку свідчать про «адекватність» поведінки досліджуваних, а з іншого – про невміння виражати свої негативні емоції.

Також слід вказати, що загальні показники ворожості та агресивності мають середній вимір, як у групі підлітків, так і юнаків.

2. Визначено, що більшість юнаків t_{emp} (3,71), $p \leq 0,05$ виявляють низький рівень агресивності, на відміну від підлітків. Отже, більшість підлітків мають середній рівень агресії. Такі досліджувані можуть відчувати агресію у цілому тільки в тих випадках, коли дуже розгнівані, коли ситуація виснажує, і тоді, коли інші люди виявляють до них агресію.

Більшість юнаків t_{emp} (3,86), $p \leq 0,05$ мають низький рівень тривожності, на відміну від підлітків. Це свідчить про те, що юнаки критично сприймають оточуючу реальність, відчувають тривогу тільки в не звичних для себе ситуаціях. Більшість підлітків виявляють середній рівень тривожності, тобто вони схильні, час від часу, сприймати велике коло ситуацій як погрожуючі, реагують на такі ситуації станом тривоги, в залежності від ситуації мають невротичні конфлікти з емоційними і невротичними хворобами, що визиває порушення уваги та тонкої координації.

Незалежно від віку більшість досліджуваних демонструють середній рівень фрустрації та ригідності. Отже час від часу досліджувані можуть виявляти реакцію з фіксацією на перешкоді (такий тип реагування відображає внутрішнє напруження досліджуваних при виникненні стресових та фруструючих ситуаціях). При виникненні труднощів, у залежності від ситуації, досліджувані або намагаються подолати перешкоди, або ж вважають, що ситуація не може вирішитися.

3. Під час дослідження наявності депресивних станів досліджуваних нами були виявлені наступні результати. Більшість підлітків (41,2 %) підлітків виявляють легке зниження настрою ф-ем. (1,86), $p \leq 0,05$. Даний настрій може вказувати про нинішнє неблагополуччя досліджуваних, яке може залежати від ситуаційних факторів. Більшість юнаків (50 %) не мають стану депресії ф-ем. (1,78), $p \leq 0,05$. Тобто, більшість досліджуваних мають адекватний настрій, не застрягають на негативних переживаннях.

Також слід відмітити, що 17,2 % підлітків мають яскравий стан депресії. Такі результати є досить серйозними та потребують спеціальної допомоги. Можливо це пов'язано з тим, що такі досліджувані приймають все близько до серця, проявляють пасивність та замкнутість.

Отже, можемо стверджувати, що більш «закарбованими» від переживання депресії виявилися досліджувані юнацького віку. Пов'язуємо таку тенденцію саме з тим, що досліджувані юнацького віку в силу сенситивного віку, саме зараз направлені на будівництво свого життєвого шляху, а досліджувані підліткового віку, знову таки у силу вікових перетворень, знаходяться у такому стані й потребують підтримки та допомоги оточуючих.

4. Останнім етапом емпіричного дослідження було визначення схильності до проявів неадекватної поведінки досліджуваних. Виявлено, що більшість підлітків мають підвищені показники за такими шкалами, як: «установки на соціальну бажаність» (73,7 %), «схильність до порушення норм та правил» (73,7 %) та «схильність до аддиктивної поведінки» (68,4 %). Слабо виразні показники виявлено за шкалами: «схильність до саморуйнівної поведінки» (73,3 %), «схильність до агресії та насильства» (60 %), «вольовий контроль емоційних реакцій» (73,7 %) та «схильність до делінквентної поведінки» (68,4 %)

Більшість юнаків мають підвищені показники лише за шкалою «установка на соціальну бажаність» (71,4 %) та «вольовий контроль емоційних станів (71,4 %). Низькі показники за такими шкалами, як: «схильність до порушення норм і правил (66,7 %), «схильність до аддиктивної поведінки» (66,7 %), «схильність до саморуйнівної поведінки» (80,9 %), «схильність до агресії та насильства (76,7 %) та «схильність до делінквентної поведінки» (90,5 %).

Отже, нами було виявлено, що більшість підлітків схильні порушувати установлені норми та правила, мають низький рівень контролю саморегуляції, мають тенденцію до залежності від деяких речовин та не мають агресивних, насильницьких проявів поведінки. Більшість юнаків не мають тенденції до проявів аддиктивної та делінквентної поведінки, не мають агресивних, насильницьких проявів поведінки до оточуючих та мають виражену тенденцію до вольового контролю власної поведінки.

Узагальнюючи отримані результати варто відзначити, що більшість досліджуваних, незалежно від віку, не мають тенденції до саморуйнівної поведінки, до правопорушень та мають установку на конформну поведінку.

На основі отриманих результатів можемо визначити наступні чинники агресивної поведінки у підлітковому віці: невміння виражати агресію (таку поведінку пов'язуємо сім'єю (об'єктивний чинник), оскільки саме родина може навчити адекватно виражати агресію), підвищені показники психоемоційного стану (сім'я, однолітки, засоби масової інформації – об'єктивний чинник) та схильність до проявів девіантної поведінки (можуть бути як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники).

ВИСНОВКИ

1. Агресивність – це усвідомлювана або неусвідомлювана здатність до агресивної поведінки; агресія – це форма поведінки, що частково формується соціальним навчанням (засоби масової інформації, однолітки, сім'я) і частково є наслідком самої агресивності (властивості особистості)

Виокремлюють наступні види агресивної поведінки: фізична агресія; непрямая агресія; схильність до подразнення; підозрілість у діапазоні від недовіри й обережності до переконання, що оточуючі люди приносять шкоду або планують її; вербальна агресія.

2. Становлення агресивної поведінки у підлітків – складний процес, у якому приймають участь багато факторів. Можна виокремити три групи факторів, що обумовлюють становлення такої поведінки: сім'я, однолітки та засоби масової інформації.

Більшість дослідників виокремлюють наступні причини агресивної поведінки: об'єктивні та суб'єктивні. Об'єктивними чинниками виступають умови життя суспільства (економічні та соціальні: економічна нестабільність, криза, безробіття, різкий поділ на багатих та бідних, коли у ЗМІ демонструють яскравий стиль життя). Поряд із цим спостерігається – зниження моральних вимог особистості до себе та суспільства, до конкретних людей, втрата культурних і духовних цінностей, а зниження особистої відповідальності певною мірою призводить до формуванню агресивної та жорстокої поведінки неповнолітніх. Суб'єктивними чинниками агресивної поведінки можуть бути психічні аномалії. Психічні захворювання також можуть обумовлювати прояви жорстокості й агресії, наприклад – у хворих на епілепсію можна спостерігати різку зміну настрою, вороже й агресивне ставлення до оточуючих.

3. Емпіричне дослідження дозволило виявити наступні результати:

- більшість досліджуваних підлітків виявили підвищені показники за шкалою «непряма агресія»; низькі показники за шкалою «негативізм» та підозрілість». За шкалами: «фізична агресія», «роздратованість», «образа», «вербальна агресія» та «почуття провини» – середні показники. Загальний індекс ворожості та агресивності має середній показник, а отже є нормою. Результати досліджуваних юнаків свідчать про те, що у групі юнаків не виявлено високих показників за означеними шкалами. Усі показники, окрім шкали «роздратування», яка має низький рівень, знаходяться у середньому діапазоні вияву.

- Більшість підлітків виявляють середній рівень тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності. Юнаки демонструють середній рівень фрустрації та ригідності, низький рівень тривожності та агресивності.

- За результатами дослідження встановлено, що більшість підлітків (41,2 %) демонструють легке зниження настрою, 20,8 % – стан без депресії, ще 20,8 % мають замасковану депресію і 17,2 % мають стан депресії. Більшість юнаків (50 %) демонструють стан без депресії, 35 % мають легке зниження настрою та 15 % – замасковану депресію.

- Виявлено, що більшість підлітків мають підвищені показники за такими шкалами, як: «установки на соціальну бажаність», «схильність до порушення норм та правил» та «схильність до аддиктивної поведінки». Слабо виразні показники виявлено за шкалами: «схильність до саморуйнівної поведінки», «схильність до агресії та насильства», «вольовий контроль емоційних реакцій та «схильність до делінквентної поведінки».

Більшість юнаків мають підвищені показники лише за шкалою «установка на соціальну бажаність» та «вольовий контроль емоційних станів. Низькі показники за такими шкалами, як: «схильність до порушення норм і правил, «схильність до аддиктивної поведінки»

«схильність до саморуйнівної поведінки», «схильність до агресії та насильства та «схильність до делінквентної поведінки».

4. Отже, проведене дослідження проявів агресивної поведінки у підлітковому та юнацькому віці дозволяє зазначити наступне: у вибірці підлітків встановлено високий показник непрямой агресії, низькі показники негативізму та підозрілості; загальний середній показник агресії, тривожності, ригідності та фрустрації; спостерігається легке зниження настрою; виявляється схильність до порушення норм та правил, тенденція до залежності від деяких речовин. Більшість юнаків мають низькі показники агресивності та роздратування, тривожності, середній показник фрустрації та ригідності; не мають стану депресії та не виявляють схильність до прояву делінквентної та аддиктивної поведінки.

Узагальнюючи отримані результати можемо стверджувати, що саме досліджувані підліткового віку мають схильність до прояву агресії та агресивності. Пов'язуємо таку тенденцію саме з віковими особливостями та сімейними відносинами, зважаючи на переломний та перехідний етап даного віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адлер А. Очерки по индивидуальной психологии / А. Адлер. — М. : КогитоЦентр, 2002. — 219 с.
2. Алфимова М. В. Психогенетика агрессивности / М. В. Алфимова, В. И. Трубников // Вопросы психологии. — 2000. — № 6. — С. 112–121.
3. Артёмов П. М. Типологізації молодіжних субкультур: аналіз основних напрямків та нових засад / П. М. Артёмов // Соціологія майбутнього : науковий журнал з проблем соціології молоді та студентства. — 2011. — № 2. — С. 32–37.
4. Бех І. Д. Виховання особистості : Сходження до духовності / І. Д. Бех. — К. : Либідь, 2006. — 272 с.
5. Біндяк А.Д. Девіантна поведінка молоді в українському суспільстві / А.Д. Біндяк : [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.rusnauka.com/15_APSN_2010/Pedagogica/67903.doc.htm.
6. Брантова Ф. С. Основные психологические подходы в изучении юности как этапа развития / Психолого-педагогические проблемы образования. Сборник статей кафедры психологии : АГУ, 2003. — 172 с.
7. Булах І. С. Ціннісні орієнтації в контексті особистісної позиції сучасного підлітка / І. С. Булах // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. — 2009. — Вип. 1. — С. 115–131.
8. Бурлачук Л. Ф. Словарь – справочник по психодиагностике / Л. Ф. Бурлачук, С.М. Морозов // 3-е изд. — СПб. : Питер, 2007 : ил. — (серия «Мастера психологии»). — 196 с.
9. Волков Ю. Г. Социология молодежи : Учебное пособие / Ю. Г. Волков, В. И. Добренёв, Ф. Д. Кадария, И. П. Савченко,

- В. А. Шаповалов; Под ред. Ю. Г. Волкова. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2001. – 576 с.
10. Волянская Е. В. Социокультурная детерминация подростковой агрессии / Е. В. Волянская, В. Е. Пилипенко, Е. В. Сапелкина. – Киев : ПЦ «Фолиант», 2004. – 174 с.
11. Грищук Ю. В. Підліткова субкультура: психологічні та соціальногрупові особливості / Ю. В. Грищук // Освітологічний дискурс. – 2014. – № 3 (7). – С. 38–46.
12. Гусева Н. А. Тренинг предупреждения вредных привычек у детей. Программа профилактики злоупотребления // Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України психоактивними веществами / Н. А. Гусева; Под научн. ред. Л. М. Шипицыной. – СПб. : Речь, 2005. – 256 с.
13. Дрьомін В. М. Злочинність як соціальна практика: інституціональна теорія криміналізації суспільства : монографія / В. М. Дрьомін. – Одеса: Юридична література, 2009. – 616 с.
14. Ениколопов С. Н. Некоторые проблемы психологии агрессивного поведения детей / С. Н. Ениколопов // Социал. и клин. психиатрия. – 2002. – № 2. – С. 40–45.
15. Змановская Е. В. Девиантология (психология отклоняющегося поведения) : Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е. В. Змановская. – М. : Академия, 2004. – 288 с.
16. Иванова В. В. Прояви агресивності у підлітковому віці / В. В. Иванова // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – № 5 – С. 5–16.
17. Качмар О. Особливості прояву агресії в підлітковому віці та способи її профілактики й подолання / О. Качмар // Науковий вісник. Серія «Філософія». – Харків: ХНПУ, 2017. – Вип.48 (частина II). С. – 150-162.

18. Киричук Г. Асоціальна поведінка підлітків (агресивність у підлітків) / Г. Киричук // Психологічна газета – 2005. – квітень № 7. – С. 16–17.
19. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні : монографія / А. Ф. Колодій. – Львів : Червона калина, 2002. – 272 с.
20. Лебединский Э. Б. Структурные компоненты творческого потенциала и их развитие в подростковом возрасте в условиях рекреации / Э. Б. Лебединский // KazNU Bulletin. Psychology and sociology series. – 2015. – № 4 (55). – С. 264–271.
21. Лебединський Е. Б. Психологічні особливості креативного мислення у підлітків-рекреантів в УДЦ «Молода гвардія» / Е. Б. Лебединський // Наука і освіта. – 2010. – № 12. – С. 6–9.
22. Лебединський Е. Б. Психологічні особливості розвитку творчого потенціалу підлітків в умовах рекреації / Е. Б. Лебединський // Наука і освіта. – 2014. – № 12. – С. 17–22.
23. Ліщинська О. А. Каузальна модель механізмів впливу деструктивного культу на особистість / О. А. Ліщинська // Педагогічний процес: теорія і практика. – 2016. – № 1 (52). – С. 60–64.
24. Лукинчук В. Т. Прояви агресії в обдарованих дітей / В. Т. Лукинчук // Обдарована дитина. – 2000. – № 7. – С. 8–12.
25. Мироненко В. І. Сміслова регуляція агресивної поведінки в молодіжних неформальних групах скінхедів та неонацистів / В. І. Мироненко // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2011. – Вип. 27 (30). – С. 57–67.
26. Михайкина С. В. Психологические особенности агрессивного поведения и его коррекция в юношеском возрасте : автореф.

- дисс. на соиск. науч. степени канд. психол. наук : 19.00.13 / С.В. Михейкина. – Ставрополь, 2004. – 20 с.
27. Можгинский Ю. Б. Роль аффектов в структуре агрессивного поведения / Ю. Б. Можгинский, Т. А. Андрианова // Юрид. психология : науч.–практ. и информ. изд. – 2009. – № 4. – С. 14–16.
28. Можгинский Ю.Б. Подходы к анализу тяжелых форм антисоциального поведения в детском и подростковом возрасте / Ю.Б. Можгинский // Юрид.психология. – 2009. – № 1. – С.8–12.
29. Моргун В.Ф. Основи психологічної діагностики. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / В.Ф. Моргун, І.Г. Тітов. – К. : Видавництво Дім «Слово», 2009. – 464 с.
30. Павелків В.Р. Методологічні та теоретичні засади дослідження агресії й агресивної поведінки // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка – К., 2004. – Т. 4. – Вип. 4. – С. 215-225.
31. Павелків В.Р. Специфіка прояву агресії та деструктивної поведінки в підлітковому віці / В.Р. Павелків // Проблеми сучасної психології. – 2015. – Вип. 30. – С. 483-494.
32. Павелків Р. В. Вікова психологія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Р. В. Павелків. – К. : Кондор. – 2011. – 468 с.
33. Підліток у великому місті: фактори та механізми соціалізації : кол. моногр. / Л. Г. Сокурянська, В. Л. Арбеніна, О. Б. Зінчина, А. М. Ніколаєвська. – Х. : Вид. центр Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна, 2000. – 207 с.
34. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии / В.Д. Балин, В.К. Гайда, В.К. Гербачевский и др. Под общей ред. А.А. Крылова, С. А. Маничева. – 2-е изд., доп. и

- перераб. – СПб. : Питер, 2007. – 560 с. : ил. – (Серия «Практикум по психологи»). – 339 с.
35. Рева М. М. Особливості життєвої перспективи в підлітковому та юнацькому віці / М. М. Рева // Психологія і особистість. – 2015. – № 2. – Ч 1. – С. 126–139.
36. Сошина Ю. М. Цінності та ціннісні орієнтації в системі ціннісно-сміслової сфери підлітка / Ю. М. Сошина // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць К-ПНУ імені І. Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – 2013. – Вип. 22. – С. 530-539.
37. Тернопільська В. Формування комунікативної культури старшокласників засобами телекомунікаційних проєктів. Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: зб. наук. праць УДПУ ім. П. Тичини / Валентина Тернопільська / [ред. кол.: Н.С. Побірченко та ін.]. – Умань: ФОП Жовтий О.О., 2014. – Вип. 49. – С. 110-117.
38. Тітова Т. Є. Сміслові аспекти саморегуляції особистості / Т. Є. Тітова // Психологія і особистість. – 2016. – № 1. – С. 217–225.
39. Файдюк О. В. Сутність соціально-педагогічної профілактики агресивної поведінки підлітків у загальноосвітніх навчальних закладах / О.В. Файдюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://studscientist.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/.../54>.
40. Цап Н. М. Агресивність дитини: за і проти / Н. М. Цап // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – 6. – С. 12–13.
41. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / пер. с англ.; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. – Москва : Прогресс, б. г. (1996). – 344 с.

42. Яновська Т. А. Психологічні особливості становлення ідентичності у дітей підліткового віку / Т. А. Яновська // Психологія і особистість. – 2015. – № 2. – Ч 1. – С. 155–167.